

منبر چوبی مسجد پاچنار و شنوه قم

کاظم عرب

عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
k.arab751@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۰/۱۰/۹۴

تاریخ پذیرش: ۶/۳/۹۵

چکیده

روستای و شنوه (veshnaveh) از جمله روستاهای تاریخی و کوهستانی بخش کهک قم است که در ۶۴ کیلومتری جنوب این شهر قرار دارد. در این روستا علاوه بر آثار و محوطه‌هایی متعلق به دوره پارت و ساسانی، بناها و امامزاده‌هایی از اواسط و اواخر دوران اسلامی وجود دارد. از جمله این بناها مسجد پاچنار و شنوه با منبری چوبی بازمانده از عصر صفوی است. بخش عمده‌ای از منبر مذکور به دلیل گذشت زمان و نگهداری نامناسب از بین رفته بود، اما خوشبختانه در سال ۱۳۸۷ به همت اداره میراث فرهنگی استان قم مرمت و ترمیم شد.

این نوشته با اشاره‌ای کوتاه به سوابق منابر چوبی در آثار تاریخی ایران، می‌کوشد با جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای و تمرکز بر مشاهده و بررسی مستقیم اثر، ضمن شرح مختصر ساختار گره‌چینی و مثبت‌کاری‌های منبر به قرائت کتیبه‌های متنوع و متعدد آن بپردازد؛ کتیبه‌هایی که به خط ثلث به دو زبان عربی و فارسی ضمن به دست دادن تصویری زیبا، بازتاب‌دهنده سلیق هنری و باورهای اعتقادی آن دوره و آگاهی‌هایی از هویت بانی و تاریخ ساخت آن است.

مهم‌ترین کتیبه منبر که نام بانی و تاریخ ساخت منبر در آن آمده، بر کلاف عرضی سمت راست منبر از بالا به پایین نقر شده است. بر اساس این کتیبه، منبر به همت «الخواجه زین‌الدوله و الدنيا و الدین علی بن سلطان علی» در زمان «السلطان ابوالمظفر شاه اسماعیل بهادرخان» در سال «ستة عشرین و تسعمائه هجریه» (۹۲۶ق) به انجام رسیده است.

واژه‌های کلیدی:

هنر اسلامی، دوره صفوی، منبر، مسجد پاچنار و شنوه، کتیبه ثلث.

مسجد کار گذاشته شده بود تکیه می‌داد و سخن می‌گفت. به گفته ابن رسته اولین منبر چوبی سه پله داشته است (ابن رسته، ۱۳۶۵: ۷۶) اما بیهقی آن را دارای دو پله و جایگاهی برای نشستن دانسته است (بیهقی، ۱۳۸۲: ۱۶۹). مشهور است که پیامبر اسلام در مدینه خطابه‌های خود را از فراز منبری شش‌پله که از چوب آنوس ساخته شده بود ایراد می‌کرد (دوری، ۱۳۶۸: ۳۲).

به نظر می‌رسد استفاده عمومی و گسترده از منبر از زمان بنی‌امیه متداول شده باشد. یکی از قدیم‌ترین منابر موجود در جهان، منبر مسجد عقبه قیروان در کشور تونس است که قطعاتی از آن در موزه قاهره نگهداری می‌شود و در قرن سوم هجری قمری ساخته شده است. اگرچه این منبر در زمان عباسیان ساخته شده، ولی بنا بر تشخیص گروهی از متخصصان، موتیف‌های تزئینی آن برگرفته از هنر دوران بنی‌امیه است (دیماندا، ۱۳۶۵: ۱۱۲).

پیشینه تاریخی

به جز چند قطعه چوب مزین به خطوط کوفی (محفوظ در موزه‌های تاشکند و سمرقند) که به احتمال فراوان بازمانده از منبری چوبی است (دیماندا، ۱۳۶۵: ۱۲۰)، آثاری از هنر منبرسازی در «جهان ایرانی» قبل از عصر سلجوقی در دست نیست. اما خوشبختانه نمونه‌های قابل توجهی از منبرهای چوبی عصر سلجوقی در داخل و خارج از ایران در دست است. یکی از نمونه‌های شاخص، منبر مسجد علاءالدین کبچباد قونیه در ترکیه با تاریخ ۵۵۰ ه‍.ق است (دیماندا، ۱۳۶۵: ۱۲۲) و در داخل مرزهای ایران منبر مسجد جامع ایبانه با تاریخ ۴۶۶ ق قدیم‌ترین منبر چوبی موجود در ایران است (خوانساری ایبانه، ۱۳۷۸: ۲۲۲). همچنین منبر معظم و مزین مسجد روستای مشکول از توابع شهرستان کوثر با تاریخ ۵۴۱ ه‍.ق در جنوب استان اردبیل از نمونه‌های منحصر به فردی به شمار می‌رود که کتاب و مقاله مفصلی در خصوص آن منتشر شده است (ملکی گلندوز و محمدی، ۱۳۹۱: ۵). منبر چوبی امامزاده اسماعیل روستای برزورد در نزدیکی ایبانه مورخ ۵۴۳ ه‍.ق نمونه دیگری از منبرهای چوبی

روستای وشنوه در بخش کوهستانی کهک قم، یکی از پرشمار روستاهای منطقه قهستان قم باستان است که علاوه بر داشتن محوطه‌های تاریخی از دوره‌های پارت و ساسانی دارای اماکن و امامزاده‌هایی متعلق به اواسط و اواخر دوران اسلامی است. از جمله این بناهای مذهبی امامزاده هادی و مسجد پاچنار قریه وشنوه است.

مسجد پاچنار به عللی که چندان روشن نیست در دوره پهلوی دوم تخریب شد و مسجدی نوساز جایگزین آن شد. اما دو شاهد که حاکی از تاریخی بودن مسجد بود، بر جای ماند؛ چنار کهنسال مجاور مسجد و بقایای منبری چوبی. معرفی این منبر ناشناخته از نخستین دیدار آن در سال ۱۳۷۶ همواره دغدغه خاطر نگارنده بود که اکنون با تأخیری بیست‌ساله انجام یافت.

در این نوشته کوشیده‌ام با تمرکز بر مشاهده و بررسی مستقیم اثر، ضمن اشاره‌ای کوتاه به سوابق منابر چوبی در آثار تاریخی ایران، به قرائت کتیبه‌ها و تکنیک‌های ساخت منبر پردازم.

درآمد

منبر از جمله آثاری است که منحصراً و فقط در مسجد به کار گرفته می‌شود و جایش معمولاً در سمت راست محراب است. ساختار منبر از دو مثلث قائم الزاویه در دو بدنه تشکیل می‌شود که در بین آنها یک ردیف پلکان قرار می‌گیرد که خطیب یا واعظ را به بالاترین قسمت یا مسندگاه می‌رساند. ارتفاع و ابعاد منابر با توجه به نقشه کلی مساجد معمولاً گوناگون است و اغلب از چوب‌های گران‌قیمت همچون آنوس، گردو، سرو، کاج، و راش ساخته می‌شود. زیرا هم در برابر عوامل مخرب بیولوژیک مقاومت بیشتری دارند و هم جاذبه و زیبایی‌شان بیشتر است. گاهی نیز در ساخت منابر از سنگ خصوصاً سنگ مرمر و گچ و ساروج استفاده شده است. مورخان و جغرافی‌نویسان مسلمان بنا به روایتی از ابوبکر بن عبدالله اشاره کرده‌اند که پیامبر اکرم (ص) پیش از تهیه منبر به تنه درخت خرمایی (معروف به اُسْتُن حنانه) که در

عصر سلجوقی در ایران است (www.barzrood.com/) (sn/menbarechobi) سومین منبر بازمانده از این عصر، منبر ارزشمند و تاریخی مسجد جامع ندوشن یزد به تاریخ ۵۴۶ق است که سرلوحه آن هم اکنون در موزه مترو پولیتین نیویورک نگهداری می‌شود. لیکن بخش اصلی چهارچوب و بائوهای کتیبه‌دار آن همچنان در مسجد جامع ندوشن یزد محفوظ است (داودی، ۱۳۸۲: ۶۸).

از برجسته‌ترین منابر بازمانده از عصر ایلخانی می‌توان از منبر مسجد جامع ناین مورخ ۷۱۱ق نام برد که همچنان متأثر از هنر عصر سلجوقی دارای تزیینات منبت‌کاری با نقوش هندسی و گیاهی است (دیماندا، ۱۳۵۶: ۱۲۳) از دیگر منابر این قرن، باید از منبر یازده‌پله مسجد جامع سوریان در بوانات فارس با تاریخ ۷۷۱ق یاد کرد که شاهکاری دیگری از هنر منبت‌کاری با خطوط زیبای ثلث است و هم‌اکنون زینت‌بخش گنجینه دوران اسلامی موزه ملی ایران است (کیانی، ۱۳۷۶: ۲۰۵).

یکی از منابر شاخص بازمانده از عصر صفوی نیز منبر چوبی منبت‌کاری‌شده مسجد جامع اقلید در استان فارس است که دارای کتیبه‌ای با تاریخ ۱۰۰۸ق است (ملکی گلندوز و محمدی، ۱۳۹۱: ۸).

منبر مسجد پاچنار وشنوه

وشنوه از روستاهای تاریخی و کوهستانی بخش کهک قم است که در ۶۴ کیلومتری جنوب این شهر قرار دارد (تصاویر ۱ و ۲). منطقه وشنوه علاوه بر محوطه‌های دوران تاریخی (از جمله معادن باستانی از دوران پارت و ساسانی) دارای محوطه‌ها و بناهای دیگری از دوران اسلامی است. مسجد پاچنار و امامزاده هادی (در میان بافت روستای وشنوه) از جمله این بناها هستند که به دوره صفوی و پیش از آن تعلق دارند. بنای کنونی مسجد جامع پاچنار وشنوه نوساز است (تصاویر ۳ و ۴) (نقشه ۱) اما دارای منبر چوبی منبت‌کاری‌شده‌ای است که این نوشته به معرفی آن پرداخته است.^۱

تصویر ۱. تصویر هوایی موقعیت روستای وشنوه در استان قم (مأخذ: google Earth).

تصویر ۲. موقعیت مسجد پاچنار وشنوه در بافت روستای وشنوه (مأخذ: google Earth).

تصویر ۴. مسجد پاچنار وشنوه، دید از شمال (مأخذ: عرب، ۱۳۸۲).

تصویر ۳. نمای بیرونی مسجد پاچنار وشنوه، دید از شمال شرق (عکس از: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان قم).

ویژگی‌های فیزیکی و ظاهری منبر

طول منبر مسجد وشنوه ۲۰۱ سانتی‌متر، عرض آن ۷۷ سانتی‌متر و ارتفاعش ۲۲۴ سانتی‌متر است. منبر پنج پله با ارتفاع ۳۴ سانتی‌متری دارد و اسکلت (چهارچوب) آن از چوب گردو است. در اتصال اجزای منبر به‌ندرت از میخ و فلز بهره گرفته‌اند و قطعات چوبی منبر فقط با تکنیک فاق و زبانه به صورت اتصال «کنج شکاف» و با استفاده از صمغ گیاهی به یکدیگر چفت و بست شده‌اند.

ضمن رعایت سادگی در ساخت، منبر دارای تقارن، نظم، زیبایی، و تعادل بصری قابل توجهی است. زیرا هنرمند در جانبین با استفاده از طرح گره دوازده در زمینه مربع و گره شش در زمینه مثلث با استفاده از چهاربندها و ترنج‌های تند، طرح‌های زیبایی با تکنیک منبت خلق کرده است که در گرداگرد توسط بائوهای کتیبه‌دار احاطه شده‌اند. طرفین مسندگاه نیز دارای شباک با طرح گره دوازده در زمینه مربع است. استفاده از گره دوازده - که یادآور نماد شیعه اثنی

عشری است - از مباحث قابل توجه در ساخت منبر است (تصاویر ۵ و ۶).

متأسفانه بخش عمده‌ای از گره‌سازی‌ها و دو پله کامل از منبر مسجد پاچنار وشنوه به جهت گذشت زمان و عدم نگهداری مناسب از بین رفته بود (حدود ۶۰ درصد آسیب دیده بود) اما خوشبختانه به همت معاون میراث فرهنگی اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان قم، در سال ۱۳۸۷ استاد احمد شافعی در شهر کاشان کلاف اصلی منبر را بازسازی و آلت‌های باقیمانده را پس از جرم‌گیری بر آن سوار کرد. آلت‌های جدید نیز مطابق طرح قدیم بازسازی شد و قسمت‌هایی از کتیبه‌ها نیز که آسیب دیده بود ترمیم و مرمت شد (سادات حسینیان، ۱۳۸۷: ۴).

کتیبه‌ها

کتیبه‌های متعددی به خط عربی و فارسی بر چهارچوب و اسکلت اصلی منبر کنده شده‌اند. این کتیبه‌ها به خط ثلث

تصویر ۶. نمای سمت چپ منبر (عکس از: نگارنده).

تصویر ۵. نمای سمت راست منبر (عکس از: نگارنده).

علی الحجّه القائم و الخلف الصالح الامام الهمام المنتظر
المظفر محمد المهدي صاحب الزمان صلوات الله عليه و
سلامه و عليهم اجمعين».

ج. کتیبه‌های دیگری با مضامین استغاثه و مدح و ثنا بر
چهارچوب اصلی سمت راست منبر رو به پایین آغاز شده
و با چرخش نود درجه و طی کردن کلاف عرضی رو به بالا
امتداد یافته است و مشتمل بر دعای ناد علی، تواسیح، و
شعارهای مذهبی به شرح زیر است: «ناد علیا مظهر العجائبی
العجائب» * تجده عونا لك فی النوائبی [النوائب] کل هم
و غم سینجلی * بولایتک یا علی یا علی یا علی یا
علی». و در ادامه: «علی حبه جنه قسیم النار و الجنة وصی
المصطفی حقا امام الانس و الجنة». و در ادامه: «ز مشرق تا
به مغرب گر امام است/ علی [و] آل او ما را تمامست الکاتب
کیومرث»^۲ (تصاویر ۷ و ۸).

تصویر ۷. کتیبه‌های بخش فوقانی سمت چپ منبر مشتمل بر
آیه‌الکرسی و ادعیه قرآنی (عکس از: نگارنده).

هستند و مضمون‌شان آیاتی از قرآن کریم و صلوات کبیره
است و اطلاعات ارزشمندی از بانی و تاریخ ساخت منبر به
دست می‌دهند و در عین حال به مثابه عناصر بصری قوی و
تزئینی نیز مطرح اند.

الف. نخستین کتیبه از سمت چپ منبر از پایه بلندتر
مسندگاه از پایین رو به بالا آغاز شده و پس از طی کردن
کلاف عرضی مسندگاه با چرخشی نود درجه رو به پایین
امتداد می‌یابد. این کتیبه مشتمل بر آیه‌الکرسی (بقره/ ۲۵۵)
است:

«بسم الله الرحمن الرحيم الله لا اله الا هو الحي القيوم لا
تاخذه سنه ولا نوم له ما في السموات و ما في الارض من ذا
الذي يشفع عنده الا باذنه يعلم ما بين ايديهم و ما خلفهم و
لا يحيطون بشي من علمه الا بما شاء و سع كرسية السموات و
الارض و لا يوده حفظهما وهو العلي العظيم».

در ادامه این قسمت کتیبه‌های دیگری با مضمون ادعیه
قرآنی تا پایین‌ترین قسمت بدین شرح حکاکی شده است:
«ربنا لا تزع قلوبنا بعد اذ هديتنا و هب لنا من لدنك رحمة
انك انت الوهاب» (آل عمران/ ۸). در ادامه: «قل حسبي الله
لا اله الا هو و على الله فليتوكل المومنون صدق الله العلي
العظيم» (التغابن/ ۱۳) (تصویر ۵).

دو کلاف عرضی (اتصال‌های اسکلت افقی منبر) از بالا به
پایین متضمن آیات و شعائر زیر است:

نصر من الله و فتح قريب
و بشر المومنين يا محمد يا علي
کتیبه تحتانی‌ترین کلاف به جهت فرسایش و ساییدگی بیش
از حد غیر قابل خواندن است.

ب. دیگر کتابه نقرشده صلوات کبیره است که از قسمت بالای
دست‌انداز سمت چپ منبر (وتر مثلث) آغاز و در دست‌انداز
سمت راست منبر پایان می‌یابد و به شرح ذیل است:

«اللهم صل على المصطفى محمد/ و المرتضى علی/ و البتول
فاطمه و السبطین/ الحسن و الحسين و صلی علی زین العباد
علی/ و الباقر محمد و الصادق جعفر/ و کاظم موسی و الرضا
علی». ادامه کتیبه در سمت راست منبر چنین است: «و
التقی محمد و النقی علی/ و الزکی العسکری الحسن/ و صل

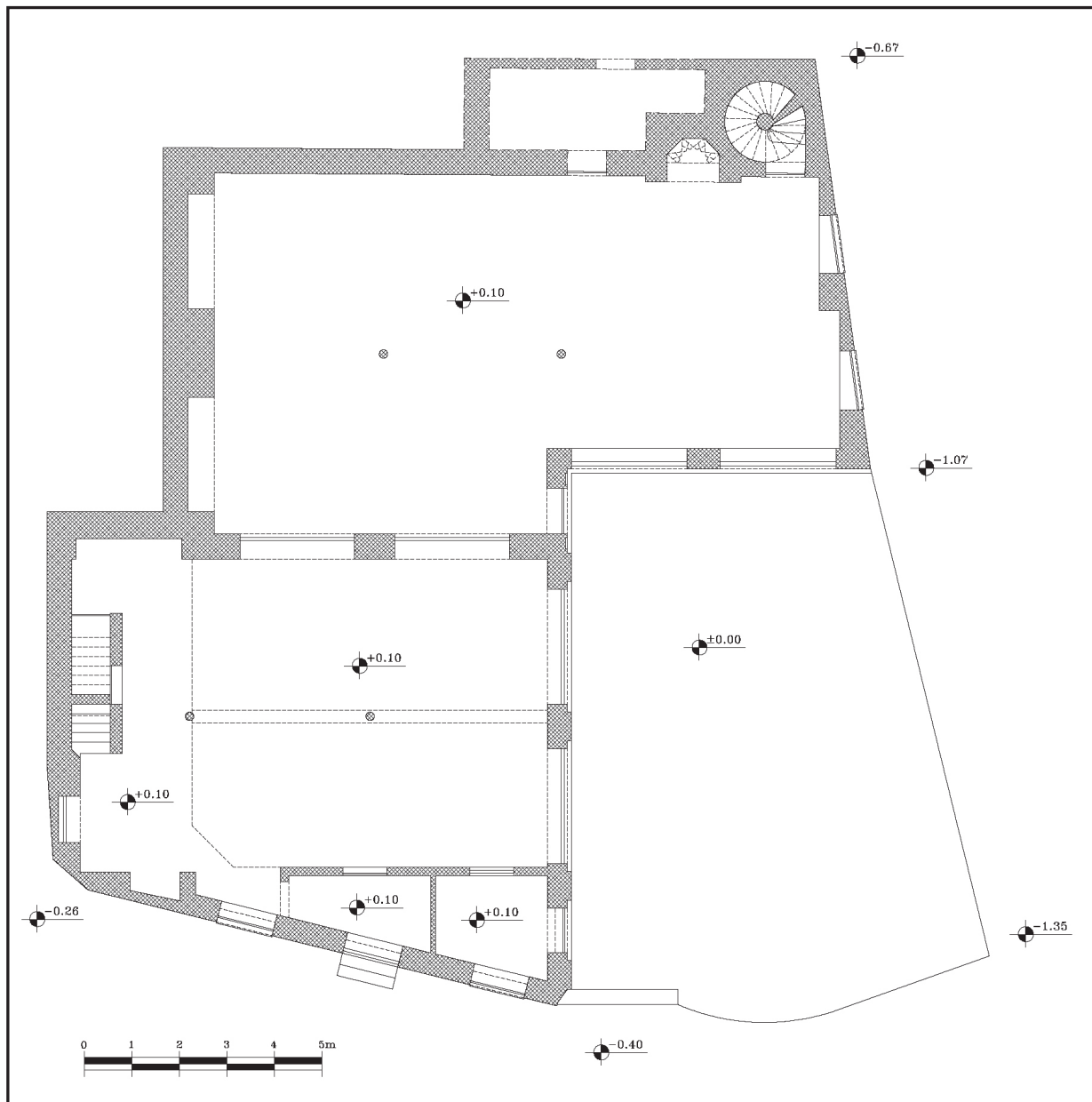
تصویر ۹. جزییات کتیبه‌های چهارچوب فوقانی سمت راست منبر (عکس از: نگارنده).

تصویر ۸. کتیبه‌های بخش فوقانی سمت راست منبر مشتمل بر دعای نادعلی، شعائر مذهبی و تاریخ ساخت (عکس از: نگارنده).

تصویر ۱۰. قاب‌بندی کتیبه مشتمل بر نام بانی و تاریخ ساخت (عکس از: نگارنده).

تصویر ۱۱. پلان مسجد پاچار و شنوه (مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان قم).

تعالی ملکه و سلطانه در تاریخ ثانی عشر من شهر شعبان سنه ستة و عشرين و تسعمائه [۹۲۶] هجریه الساعی المنبر العالی الخواجه زین الدوله و الدنيا و الدین علی بن سلطانه علی» (مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۵: ۱۹۴) (تصویر ۱۰) در کلاف انتهایی منبر در سمت راست نیز کتیبه دیگری نقر شده است که به جهت سایش فراوان غیر قابل خواندن است.

د. کتابة اصلی منبر که متضمن نام بانی و تاریخ ساخت منبر است بر کلاف‌های عرضی سمت راست منبر از بالا به پایین نقر شده است. شرح آن چنین است: «تمام شد این منبر عالی در ایام سلطان السلاطین فرمان - فرمای هفت اقلیم ظل الله فی الارضین قهرمان لنا [الماء] و الطین السلطان ابوالمظفر شاه اسماعیل بهادرخان خلد الله

نتیجه‌گیری

منبر مسجد پاچنار و شنوه از جمله منبرهای چوبی بازمانده از عصر صفوی در ایران است که با تکنیک فاق و زبانه و کم‌ترین استفاده از میخ ساخته شده است. منبر علاوه بر گره‌چینی و مثبت‌کاری‌های دقیق، حاوی خطوط ثلث زیبایی است که اطلاعات تاریخی ذی‌قیمتی را در خصوص بانی (الخواجه زین الدوله والدینا والدین علی بن سلطان علی) دوره و سال ساخت (۹۲۶ق) ارائه می‌دهد.

پی‌نوشت‌ها

۱. عباس فیض معتقد است این منبر متعلق به پنج امامزاده و شنوه است که به منظور محافظت از دستبرد و مراقبت بیشتر به مسجد پاچنار منتقل شده است (فیض، ۱۳۵۰: ۵۹۶). این نظر با توجه به جایگاه منبر در مسجد و فضای کوچک داخل امامزاده درست به نظر نمی‌رسد. توضیح آنکه با عنایت به اشاره‌های محقق گرانقدر علامه دکتر حسین مدرس طباطبایی در کتاب تربت پاکان ضرورت حفاظت مرمت و معرفی منبر از همان ابتدا دغدغه خاطر اینجانب شد. لذا در نخستین سال‌های مسئولیت در قم (سال ۱۳۷۶) برای نخستین بار منبر در مسجد پاچنار مورد بازدید قرار گرفت و با توجه به آسیب‌دیدگی گسترده و عدم نگهداری مناسب از آن تصمیم گرفته شد به محل اداره میراث فرهنگی استان قم منتقل شود. این تصمیم با مخالفت هیئت امنای مسجد مواجه شد. لذا در همان تاریخ با حضور مدیر حراست اداره میراث، نماینده بخش‌داری و امام جماعت مسجد صورت جلسه‌ای تنظیم شد و مسئولیت حفاظت از منبر تا زمان مرمت به هیئت امنای مسجد سپرده شد. در سال‌های بعد و در پی تغییر مدیران استان منبر به خانه یزدان پناه - که قرار بود پس از خریدن به موزه مردم‌شناسی و سکونت قم تبدیل شود - منتقل شد. در بازدید اتفاقی اینجانب در سال ۱۳۸۶ از خانه یزدان پناه، اسکلت از هم پاشیده منبر به صورت بسیار زنده‌ای در میان ضایعات و نخاله‌های ساختمانی پراکنده بود اما خوشبختانه در سال ۱۳۸۷ به سعی و اهتمام معاون

وقت اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان، قم آقای مهندس علیرضا بخشی - که جای دست مریزاد دارد - منبر مرمت اصولی شد و از انهدام نجات یافت. منبر هم اکنون در محل موزه مردم‌شناسی قم (خانه زند) در معرض دید بازدیدکنندگان است.

۲. در اینجا لازم می‌دانم از همکاری‌ها و همراهی‌های دوست گرانقدر جناب آقای کاووسی معاون محترم میراث فرهنگی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قم و همکار محترم‌شان جناب آقای گودرزی که در تهیه نقشه، تصویربرداری و قرائت کتیبه مذکور اینجانب را یاری کردند، سپاسگزاری کنم. توضیح آنکه بیت مذکور، روی برخی از سکه‌های ضرب‌شده توسط شاه اسماعیل دوم صفوی نیز دیده می‌شود. بخش پایانی کتیبه کمی ساییده و مخدوش شده است و محتمل است نام کاتب دیگر باشد.

منابع

- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۳۶۵). *الاعلاق النفیسه*. ترجمه حسین قره‌چانلو. امیرکبیر: تهران.
- بیهقی، ابوبکر احمد بن حسین. (۱۳۸۲). *دلائل النبور*. ج ۲. ترجمه محمود مهدوی دامغانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- خوانساری ایبانه، زین العابدین. (۱۳۷۸). *ایبانه و فرهنگ مردم آن*. تهران: گنجینه هنر.
- داودی، ناصر. (۱۳۸۲). *آثار ایران در موزه مترو پولیتن*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- دوری، کارل. جی. (۱۳۶۸). *هنر اسلامی*. ترجمه رضا بصیری. تهران: انتشارات یساولی.
- دیماند، س. م. (۱۳۶۵). *راهنمای صنایع اسلامی*. ترجمه عبدالله فریار. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- سادات حسینیان، سمانه. (۱۳۸۷). *پرونده ثبت منبر پاچنار و شنوه*. قم: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قم (منتشر نشده).
- عرب، کاظم. (۱۳۸۲). *قم در آینه میراث*. قم: اداره کل میراث فرهنگی استان قم.

- فیض، عباس. (۱۳۵۰). گنجینه آثار قم، ج ۲. قم: مهر استوار.
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۶). تزئینات وابسته به معماری ایران
در دوره اسلامی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مدرسی طباطبایی، حسین. (۱۳۵۵). تربیت پاکان. ج ۲. قم: مهر
قم.

- ملکی گلندوز، مصطفی و میرروح‌الله محمدی. (۱۳۹۱). «بررسی
ویژگی‌ها و زیبایی‌شناسی منبر مشکول، شاهکار هنر چوبی
جهان اسلام». در فصلنامه علمی، پژوهشی نگره، ش ۲۳، ص
۵-۱۵.

- www.barzrood.com/sn/menbare_chobi